حکومەتی هەرێمی کوردستان – عیراق
وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی
زانکۆی سەلاْددین –هەولێر

کوردناسی گشتی

- بەش: ئابووری-ژمێریاری-گەشتیاری-ئامار- دارایی و بانک - کارگێری
- کۆلێژ: بەڕێوەبردن و ئابووری
- زانکۆ : سەلاحەددین – هەولێر
- بابەت: کوردناسی (قۆناغی یەکەم)
- ناوی مامۆستا : مامۆستایانی کوردناسی
- ساڵی خوێندن: 2022/2021

بەشی یەکەم / جوگرافیا

دەروازەیەك بۆ كوردناسی

- **1- زاراوەی كوردستان**
- 2 - شوێن (پێگەی جوگرافی)
- 3 - شوێنی ئەسترۆنۆمی
- 4 - سنوور و ڕووبەر و شێوە
- **تایبەتمەندی سروشتی كوردستان**
- 1- بەرزی و نزمی (تۆبۆگرافیا)
- 2- ئاو و هەوا
- 3- دەرامەتی ئاوی
- **تایبەتمەندی مرۆی كوردستان**
- 1-دابەشبوونی دانیشتوان بە پێی پێكهاتە
- 2 - دابەشبوونی دانیشتوان بە پێی ژینگە
- 3- دابەشبوونی دانیشتوان بە پێی قەبارە
-

ژیانی ئابووری لە کوردستاندا

تەوەری یەکەم : دەروازەیەك بۆ کوردستان

1-زاراوەی کوردستان

زاراوەی کوردستان لە بنەڕەتدا لە دوو مۆرفیم پێکهاتووە: (کورد+ ستان) (کورد) کە مەبەست لێی نەتەوەی کوردە و واتای (ئازا) دەدات (ستان)یش پاشگرێکە لە هەندێ زمانە هیندۆ ئەو روپییەکاندا بە واتای ولآت یان نیشتمان دێت. کەواتە کوردستان بە واتای ولآتی کوردان یان ئەو خاکەی کە نەتەوەی کوردی لەسەر دەژیت دێت .

2- شوێن (پێگەی جوگرافی)

کوردستان دەکەوێتە باشووری ڕۆژئاوای کیشوەری ئاسیا . کوردستان خاوەنی سنورێکی سیاسی دیاریکراو و دان پیانراو نییە، بەڵکو بەشێکە لە خاکی دەوڵەتانی تورکیا ، ئێران ، عێراق ، سوریا .لە لایەن ئەم چوار دەوڵەتەوە ، نە دان بە بوونی خاکی کوردستاندا دەنێن و نە بڕواش بەو سنوورانە دەکەن، بەڵکو کوردستان بە بەشێك لە خاك و نەتەوەی کوردیش بە بەشێك لە نەتەوەکانی خۆیان دادەنێن.

3- سنوور و ڕووبەرو شێوە

سنووری کوردستان لە باکورەوە لە گەڵ ئازەربایجان و ئەرمینیا و تورکیایـە ، لە ڕۆژهەلأت ئێران و ، لە ڕۆژئاواشەوە عیراق و سـوریایە و بەشـی باشوریشـی لـە گـەڵ ئێـران و کەنـداوی عـەرەبی. ڕووبـەری گشـتی کوردسـتانی گـەورە نزیکەی (536000) کم2، بەسەر چـوار وڵاتـی تورکیـا و عـیراق و ئێـران و سوریا دابەش بووە ، هەروەها شێوەیەکی پتەو و ڕێکی هەیە .

تەوەری دووەم / تایبەتمەندی سروشتی کوردستان

باسی یەکەم - بەرزوو نزمی (تۆبۆگرافیا)

تۆپۆگرافیای کوردستان ، لە ڕووی بەرزیی و نزمییەوە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر جیاوازی هەیە ، ناوچەکانی باکوورو ڕۆژهەلاّت بە چیای بەرز داپۆشراون کە بەرزایی هەندێکیان لە چوار هەزار مەتر زیاتر دەبێ . لە نێوان ئەو چیایانەش هەندێ دەشتایی تەخت هەن ، بەلاّم ناوچەکانی باشوور و ڕۆژئاوا نزمن و چیایان کەمەو بە زۆری لە دەشتایی پێکهاتوون و گردیش لێرەو لە وێ بە دیار دەکەون .

بە شێوەیەکی گشتی دەتوانین بلێین تۆپۆگرافیای کوردستان لە سێ بەش پێکهاتووە ئەوانیش بریتین لە

1-چیاكان

زیاترله نیوەی تۆپۆگرافیای كوردستان لە چیا پێكهاتووە ، بە زۆری لە شێوە زنجیرە چیا دەبینرێن ، ژمارە چیاكانیش بە تەواوی دیار نیە بە پێی هەندی سەرچاوە ژمارەی چیاكان (122) ە ، و هەندێكی تریش ئەم ژمارەیە بەرز دەكاتەوە و دەڵێت (220) چیایە. لە گرنگترین زنجیرە چیاكان زنجیرە چیای (زاگرۆس)ە

2- گرد و تەپۆڵكەكان

گردەكانی كوردستان بە زۆری لە زنجیرەیەكی خوارو خێچی چەماوە پێك هاتووە. زۆر بەرز نین بەلاّم ئەگەر لە نزیك چیاكان نەبوونایە ئەوا هەر یەكەیان بۆ خۆیان چیایەك دەبوون، ئەم گردانە سوودیان زۆرە ، بۆ چاندنی دانەوێڵە و لەوەڕێكی باشیشە بۆ ئاژەڵدارەكان ، لە گرنگترین گردو تەپۆڵكەكانی كوردستان (بایەزید ، بەرزنجە ، پشدەر،چوارتا، پێنجوێن...هتد).

3- دەشتەکان

دەشـــتەکانی کوردســـتانیش بەشـــێکی دیکـەی گرنگـی خـاکی کوردســـتان پێکـدەهێنن، ئـەو دەشـتانە پـان و بـەرین و تـەختن ، ڕووبـەرەکانیان لـە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر دەگۆڕێت ، بەڵام بە هەموویان 15٪ ی ڕووبـەری خاکی کوردستان دادەپۆشـن ، گرنگترینیـان : شـارەزوور، هـەولێر ، سـندی ، مەریوان ، کەندێناوە ، شەنگال ،قەراج ، ماردین ، ئورفە ....هتد.

باسی دووەم - کەش و هەوای کوردستان

١-پلەی گەرمی :

پلەی گـەرمی کوردسـتان لـە نێـوان هەوایـەکی بیابـانی گـەرم و هـەوای سـاردی دەریـای ناوەڕاسـتدایە ، لـە گـەڵ ئەوەشـدا لـە ناوچـەیەکەوە بـۆ ناوچـەیەکی دی جیـاوازی هەیـە ، چـونکە ئـەو هۆکارانـەی کـار لـە سـەر ئـاو و هـەوای ناوچـەکان دەکـەن ، لـە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە لە یـەك جیـاوازە ، ئـەوەتا تـا بەرەو باکوری کوردستان بچین پلەی گـەرمی ڕوو لـە نزمبوونـەوە دەبێت ، بە پێچەوانەوە تا بـەرەو باشوور بێینـەوە پلـەی گـەرمی ڕوو لە بەرزبوونەوە دەبێت .

جیاوازی پلەی گەرمی لە ناوچەکانی باکوورو باشووری کوردستان جیاوازییەکی زۆرە ، بۆ نموونە لە وەرزی زستاندا پلەی گەرما لە شارەکانی باکوری کوردستان زۆر ڕوو لە نزمبوونەوەیە بۆ ژێر سفر دادەبەزێت ، لە هەندێ ناوچە دەگاتە (30یان 35) پلە بۆ ژێر سفر . لە ناوچەکانی باشووری کوردستانیش لە هاویندا پلەی گەرمی بە ڕێژەیەکی زۆر بەرز دەبێتەوە بۆ نموونە لە هەولێرو کەرکوك دەگاتە نێوان (40 و 45 و 50) پلە . بەوەش جیاوازی پلەی گەرمی نێوان ناوچەکانی کوردستان لە دوورترین خاڵی باکوور لە زستان و دوورترین خاڵی باشوور لە هاویندا دەگاتە نێوان (80 یان 85 پلە) کە ئەوەش جیاوازییەکی گەورەیە .

ب- بارانی کوردستان :

هەرچی بارانیشە لە ناوچە شاخاوییەکاندا تا بەرەو باکوور بەرز بینەوە زیاتر دەبارێت و بەفری ئەستورتر دەکەوێت ، کە لە هەندێ ناوچەدا ئەو بەفرانە تا وەرزی هاوینیش دەمێننەوە ، بەڵام لە ناوچە دەشتاییەکانی باشوور و ڕۆژئاوا تا بەرەو خواروو بێینەوە باران کەم دەبێتەوە ، بەفریش زۆر بەکەمی دەبارێت

باسی سێیەم- دەرامەتی ئاوی

گرنگترین ڕووبارو دەریاچەکانی کوردستان بریتین لە :

أ : ڕووبارەکان

لەخاکی کوردستاندا چوار ڕووباری گەورە سەرچاوە دەگرن ، کە بریتین لە:

1- ڕووباری ئاراس : لە ناوچەی (بینگۆل) لە تورکیا سەرچاوە دەگرێت و دەڕژێتە دەریای قەزوین.

2- ڕووباری دیجله :

له باکوری شاری (دیار بەکر) ەوە له دەریاچەی (گوولجوك) ەوە سەرچاوە دەگرێت ، بە خاکی کوردساندا تێپەر دەبێت و دواتر بە زەوییەکانی عێراقدا بەرەو خوار تێدەپەرێت تا له نزیك شاری (بەسرا) لەگەڵ ڕووباری (فورات) تێکەڵ بە یەك دەبنەوەو (کەنداوی عەرەب) پێکدەهێنن .

3- ڕووباری فورات :

به درێژترین ڕووباری کوردستان دادەنرێت و لە دوو سەرچاوە پێکدێت ، یەکێکیان (فرات صو)، سەرچاوەکەی تریش (مراد صو) ئەم دوو لقەش لە باکووری (ئالازیغ) دەگەنە یەکو ڕووباری فورات پێکدەهێنن.

4- ڕووباری قیزل ئۆزۆن:

ئـەم ڕووبـارە لـە ڕۆژئـاوای شـاری (دیوانـدەرە) ی کوردسـتانی ڕۆژهـەڵات سەرچـاوە دەگرێـت و لـە باشـووری شـاری (ڕەشـت) دەرژێتـە دەریـای قـەزوین.

ب: زێیەکان

زێ لە ڕووبار بچووکترە ، کوردستان لە چەند زێیەکی گرنگ پێکدێت، لەوانە:

1- زێی گەورە : لقی هەرە گەورەی ڕووباری دیجلەیەو لە کوردستانی باکوورەوە سەرچاوە دەگرێت بەرەو کوردستانی باشوور درێژ دەبێتەوە ، تاکو دەگاتە ئاوبەندی بێخمە ، لەوێدا بەرەو باشووری ڕۆژئاوا دەڕوات ، تاکو لە باشووری شاری موسڵ ، دەڕژێتە نێو ڕووباری دیجلە

2- زێی بچووك:

به دریژترین لقی ڕووباری دیجله دەژمێردرێت كه له ڕۆژئاوای شاری مهاباد سەرچاوە دەگرێت و له سنووری قەڵادزێوە دەپەڕێتە كوردستانی عێـراق و دەرژێتـە ئاوبەنـدی دۆكـان ، لەوێشـەوە بـەرەو پـردێ دێـت ، لـە ئـەنجامـدا لەگەڵ زێی گەورەدا دەرژێتە ڕووباری دیجله.

3- زێیەکانی بەتلیس و بۆتان لە کوردستانی باکوور.

4- زێی سیروان لە کوردستانی ڕۆژهەلأت بەرەو کوردستانی باشوور درێژدەبێتەوە.

ج : دەریاچەکان

لە کوردستان چەند دەریاچەیەکی گرنگ هەن لەوانە:

1- دەریاچەی وان: گەورەترین دەریاچەیە لە کوردستاندا ، دەکەوێتە باکووری کوردستان. ئاوەکەی زۆر سوێرە بۆیە هیچ زیندەوەرێکی تیا ناژیت.

2- دەریاچەی ورمێ: دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی شاری ورمێ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان .

3- دەریاچەی گوولجوك : دەكەوێتە باكووری شاری دیاربەكر ، بەرزاییەكەی 1155 م لەئاستی دەریاوە.

4- دەریاچەی زرێبار (زریوار) : دەكەوێتە ناوچەی سنە نزیك شارۆچكەی مەریوان لە كوردستانی ڕۆژهەڵات.

تەوەری سێیەم / تایبەتمەندی مرۆیی کوردستان

باسی یەکەم- دابەشبوونی دانیشتوان بە پێی پێکهاتە

باسی دووەم- دابەشبوونی دانیشتوان بە پێی ژینگە

باسی سێیەم -دابەشبوونی دانیشتوان بە پێی قەبارە

باسی یەکەم- دابەشبوونی دانیشتوان بە پێی پێکهاتە

1- کورد

بە گوێرەی ئاماری 1996 ڕێژەی 76٪ دانیشتوانی کوردستان پێکدێنن، ئەمەش دوای ئەوەی کورد بە درێژایی مێژوو نکۆڵی لە بوونی کراوەو پاڵەپەستۆیان خراوەتە سەر کە بە نەتەوەی تر خۆیان بنووسن و سەرەڕای سیاسەتی دەرکردن و گواستنەوە ئەمەش وایکردووە ژمارەیەکی زۆر لە کورد ڕوو لە هەندەران بکەن بەتایبەت وڵاتەکانی ئەوروپا.

2-تورکمان

ژمارەیەك لە دانیشتوانی کوردستان پێکدینن و دەربارەی ڕەچەڵەکیان دوو بیروڕا هەیە، یەکەمیان پێیان وایە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەربازە کوردانەی ، کە عوسمانییەکان لە شکرێکیان لێ دروست کرد دژ بە سەفەوییەکان ، بیروڕای دووەمیش ئەوەیە، کە دەگەڕێنەوە بۆ ئەو کەسانەی کە لە سەردەمی عوسمانیەکاندا فەرمانبەربوون ، چونکە دەبوایە تورکی بزانن ، ئەم ناوە دوای ڕوخانی عوسمانییەکانیش هەرمایەوە.

3-عەرەب

سەرەتای پەیدابوونیان دەگەڕێتەوە بۆنیوەی یەکەمی سەدەی حەوتی زایینی کە شوێنی بنەڕەتیان دەگەڕێتەوە بۆ نیمچە دوورگەی عەرەب و لە دوای بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام لە کوردستان جێگیربوون و دواتریش لە ئەنجامی سیاسەتی بە عەرەبکردن ڕێژەیان بەرەو زیادی چوو.

4-عەجەم

دوای نەتەوەی عەرەب دێ ڕەچەڵەکیان تا ئێستا ڕوون نەبۆتەوە ، یەکێ لە بیرو ڕاکان ئەوەیە دەگەڕێنەوە بۆتورك و خۆشیان لە هەوڵی چەسپاندنی ئەوەن کە بە تورك هەژماربکرێن.

5-فارس

ڕێژەیان دوای عەجەمەکان دێت و بەزۆری لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا دەژین.

6- جگە لە مانە کلدان و ئاسوور و ئەرمەنی بە ڕێژەی جیاواز لە کوردستاندا بوونیان هەیە

باسی دووەم- دابەشبوونی دانیشتوان بە پێی ژینگە

واتا دابەشبونی دانیشتوان بەپێی شارو گوند . دیاردەیەکی ئاساییە کە ژمارەی گوندنشین لە وڵاتە پێشکەوتووەکان زۆر کەمترە لە ژمارەی شارنشین ، بەڵام سەبارەت بە وڵاتە تازەپێگەیشتووەکان ژمارەی شارنشین کەمترە لە ژمارەی لادێنشین ، هەرێمی کوردستانیش هەرچەندە لە ریزی وڵاتە تازە پێگەیشتووەکانە ، بەڵام ژمارەی شارنشینی زۆرترە ئەمەش دەگەرێتەوە بۆ هۆکاری سیاسی.

باسی سێیەم -دابەشبوونی دانیشتوان بە پێی قەبارە

1- تورکیا

ژمارەی کورد لە تورکیا زیاترلە (20) ملیۆنە . لە (21) پارێزگا بوونی هەیە لەکۆی (81) پارێزگایەی کە تورکیای لێپێکدیت .

ناوچە کوردییەکان دەکەونە ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا وەك : دیاربەکر ، وان ، ئورفە، ماردین ، هەکاری ، بەتلیس ، شرناخ ، قارس، مەلاتیە ، دەرسیم (تونجەلی) ، باتمان ، ئالازیغ، بینگۆل ، موش ، ئەدییمان ، سیرت ، گازی عەنتاب ، مەرعەش،.... هتد).

2- ئێران:

ژمارەی کورد لە ئێران زیاتر لە (10) ملیۆنە. لە ڕۆژئاوای ئێران و ڕۆژئاواو باشووری دەریاچەی ورمێ بڵاوبوونەتەوە ، کە ئەم ناوچانە دەگرێتەوە : مهاباد ، سنە ، قەسری شیرین ، کرماشان ، بۆکان ، سەقز، سەردەشت ، بانە، مەریوان ،....هتد . ناوچە کوردە لوڕەکانیش بریتین لە لورستان و ئیلام و بەختیاری و.... هتد .

3- عێراق :

ژمارەی کورد لەعێراق زیاتر لە (6) ملیۆنە بەشێوەیەکی سەرەکی لە شارەکانی باکورو باکووری ڕۆژهەڵات بڵاوبوونەتەوە ، کە ئەم ناوچانە دەگرێتەوە : هەولێر ، سلێمانی ، کەرکووك ،هەڵەبجە ، دهۆك، و قەزاکانی تر وەك شەنگال و زومار و شێخان ئاکرێ وحەمدانیە و لای چەپی موصل خانەقین و مەندەلی لە پارێزگای دیالە و هەندێ ناوچەی تر.

4-سوريا:

ژمارەی کورد لە سوریا زیاتر لە (2) ملیۆنە ، ناوچە کوردییەکان دەکەوێتە باکورو باکوری ڕۆژهەڵات ، ئەم شارو ناوچانە دەگرێتەوە : پارێزگای حەسەکە بە تایبەتیش قەزاکان و ناوچەکانی قامیشلی و مالیکی و ئامودە ودەرباسی و سەرێکانی دەگرێتەوە ، لە پارێزگای حەلەبیش ناوچەکانی کۆبانێ و عەفرین و شارەکانی ئیدلیب و لازقیە ، لە هەندێ شاری تریش وەك دیمەشق ،جولان ....هتد.

5-هەندێ وڵاتی تر: وەك لوبنان ، ئیسرائیل ، پاكستان ، ئەفغانستان ، وڵاتەكانی یەكێتی سۆڤیەتی پێشوو لەوانە(ئەرمینیا و ئازەربایجان و گورجستان، توركمانستان) ، سەرەڕای ژمارەیەكی زۆری كوردی نیشتەجێ له ئەوروپا.

تەوەری چوارەم / ژیانی ئابووری لە کوردستاندا

1- کەرتی کشتوکاڵ

2- کەرتی سامانی ئاژەڵ

3- کەرتی پیشەسازی و کانزاکان

4- کەرتی گەشت وگوزار

1- کەرتی کشتوکاڵ

کشتوکاڵی کوردستان

کشتوکاڵکردن بۆیەکەمجار لە ڕۆژهەلآتی ناوەڕاست بە گشتی و کوردستان بە تایبەتی بووە ، هەرئەمەش مرۆڤی ناچارکردووە لە ئەشکەوتەکان بێتەدەرەوەو خانوو گوند دروست بکات بە مەبەستی خۆپاراستن وحەوانەوە ، گوندی چەرمۆش کە کەوتۆتە هەرێمی کوردستانەوە ولە نزیك شاری چەمچەماڵ بەیەکەم گوند دادەنرێت لە جیهاندا و هەتا ئەمڕۆش کۆنترین گوندی کشتوکاڵییە کە دۆزرابێتەوە ، مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ(6000-10000) ساڵ لەمەوبەر . وە یەکەمین هەوڵیش لە بواری کشتوکاڵیدا چاندنی دانەوێڵەو سەوزە بووە. لە ئێستاشدا هەرێمی کوردستان دەوڵەمەندە بە سامانی ڕووەکی ، چ لە ڕووی بوونی چەندین داری جۆراو جۆری وەك : بەڕوو ، گوێز ، بادەم ، بادەمی کێوی ، هەنار ، سماق ، توو ، سنەوبەر، ... هتد

یاخود لە ڕووی گیاو گوڵی خۆڕسکییەوە کە بۆ ڕەنگ و کاری پزیشکی و سمغ و بۆن و خۆراك بەکار دەهێندرێن .

2 - کەرتی سامانی ئاژەڵ

کوردستان خاوەنی سەرمایەکی زۆری ئاژەڵە ، ژمارەو جۆری ئەو ئاژەڵانەش کە لە کوردستان بەخێودەکرێن ، مەڕ بە پلەی یەکەم و بزن و مانگا بە پلەی دووەم و سێیەم ، ئامانج لە بەخێوکردنی ئەم ئاژەڵانە بۆ گۆشت و شیرە بە پلەی یەکەم و خوری و پێست بە پلەی دووەم ، لە هەموو ناوچەکانی کوردستان شێوازی کشتوکاڵی تێکەڵاو پەیڕەوی دەکرێت ، واتە بەرووبوومی ڕووەکی شانبەشانی بەخێوکردنی ئاژەڵ.

3 - کەرتی پیشەسازی و کانزاکان

له بەر ئەوەی کوردستان وڵاتێکی سەربەخۆ نییه ، پیشەسازی له وڵاتەکەماندا گەشەی نەکردووه بەڵام هەندێ کارگەی بچوك له شارەکانی هەولێرو دهۆك و سلێمانی و کرماشان و سنەو دیار بەکرو عەفرین ...هتد هەن . هەرچی کانزاکانیشه ئەوا نەوت به گرینگترین سامان دادەنرێت له کوردستان ، چونکه کوردستان وڵاتێکی دەوڵەمەندە به سامانی سروشتی و به تایبەتی سامانی نەوت . هەر ئەم سامانەشه وای له کوردستان کردووه ببێته گۆڕەپانی شەری هەرێمایەتی و وای له وڵاته داگیرکەرەکان کردووه که به درێژایی مێژوو داگیری بکەن و خێر و بێری ببەن . بیرە نەوتەکان له هەموو شوێنەکانی کوردستان بلاْوبوونەتەوە ، گرنگترین ئەم کێڵگه نەوتییانەش بریتین له :

1- سعرەت و باتمان له كوردستانى توركيا .
2- شاه ئاباد و قەسرى شيرين له كوردستانى ئێران.
3- (عين زاله) له موصل و (بابەگورگوڕ – باى حەسەن – زەنبوور) له كەركووك و (شيواشۆك) له هەولێرو (تاوكى) له دهۆك (نەفتخانه) له خانەقين له كوردستانى عێراق .
4- (رمێلان) له كوردستانى سوريا.

هەروەها كانزاى تر هەن له كوردستان وەكو (ئاسن ، مەنگەنيز ، مس ، فۆسفات ، يۆرانيۆم ، گۆگرد ، كرۆم ، بەردى بەنرخ ، .... هتد.

4 - کەرتی گەشت وگوزار

کەرتی گەشتیاری کەرتێکی گرینگەو لە جەژنەکان و بۆنە نەتەوەیی و وەرزییەکان بە سەدان هەزار هاوڵاتی لە ناوچەکانی ناوەڕاست و خوارووی عیراق و لە دەرەوەش دێنە کوردستانی عیراق و بەم هۆیەوە سەرمایەکی زۆر دێتەوە کوردستان و جموجۆڵی بازرگانی بەهێز دەبێ .

مێژووی کوردو کوردستان

ا- ناوی کوردستان لە سەرچاوەکاندا

کوردستان وەك ناوچە لە دێرزەمانەوە بوونی هەبووە پێش ئـەوەی ئـەم نـاوە ناسـرابێت ناوی جۆراو جۆری بۆ بەکارهاتووە بۆ نموونە :

سۆمەری و بابلییەکان ناویان نابوو (کورتی)

ئاشورییەکان ناویان نابوو (کورا قتیوم)

یۆنانیەکان ناویان نابوو (قاردو)

ڕۆمانیەکان ناویان نابوو (قاردشۆی)

عەرەبەکانیش ناویان نابوو (بلاد الاکراد) ، کە ئاماژە بوونە بۆ ناوچەکانی کوردنشین

مێژووی بەکارهێنانی وشەی کوردستان وەك زاراوەیەکی ئیداری و جوگرافی دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی سەدەی شەشەم و سەرەتای سەدەی حەوتەم ، کە بۆ یەکەمجار نووسەر (نورالدین محمد) لەکتێبی (لباب الالباب)بەکاریهێناوە

هەروەها جارێکی تر لە سەدەی دوازدەهەم (سنجر ملکشاە) سولتانی سەلجوقیەکان ناوی ویلایەتی(کوردستان)ی بەکارهێنا بۆ ئەو ناوچانەی دەکەوێتە نێوان ئازەربایجان و لورستانەوە .

ب- نەژادی کورد لە دیدی ڕۆژهەڵاتناسان و مێژوو نوسانی کورد

بیروبۆچونی ڕۆژهەڵاتناسەکان لە بارەی نەژادی کورد لە یەك ناچێ و لە سەر زۆر شت ناکۆکن . بۆ نموونە نەژادی کورد بە بۆچونی ڕۆژهەڵاتناسی فەرەنسی (ژۆزێف پیتۆن) دەگەڕێتەوە سەر خالدییەکان ، کەچی بەڕای (گالان) کە ئەویش هەر فەرەنسییە دەگەڕێتەوە بۆ فارسەکان ئەمە لە کاتێکدا ڕۆژهەڵاتناسی دیکەی وەکو فرێزەری ئینگلیز کاردۆخەکان بە باپیرە گەورەی کورد دادەنێت .

هەرچی مێژوو نوسانی کوردیشە ئەوا :-

(محمد ئەمین زەکی) لە کتێبی (خلاصه تاريخ الكرد و كردستان)

ڕەچەڵەکی کورد دەگەڕێنێتەوە بۆ :-

1-دانیشتوانی چیاکانی زاگرۆس ، کە نەتەوەکانی (لولو ، کوتی ، کورتی ، جوتی ، جودی ، کاسای سوباری ، خالدی ، میتانی ، هوری ، نایری) دەگرێتەوە ، ڕەچەڵەکی کۆنی کوردانن.

2-چینی هیندۆ ئەوروپییەکان کە کۆچیان کردووە بۆ کوردستان لە سەدەی (10پ.ز) لە کوردستان نیشتەجێبوون لەگەڵ دانیشتووانە ڕەسەنەکەی کە بریتیبوون لە (میدییەکان و کاردۆخییەکان) و نەتەوەی کوردیان پێکهێناوە.

ج- دانیشتوانی کۆنی کوردستان

ا-هۆزەکانی کۆنی کورد

لە کوردستانی کۆندا چەندین دەوڵەت و ئیمپراتۆریەتی دیار هەڵکەوتوون لەوانەش : لۆلۆییەکان ، گۆتییەکان ، میتانییەکان ، کاشییەکان ، هەروەها میدیەکانیش لە میللەتانی بە ناوبانگی کوردستانی کۆنن و لە سەرەتا دا ، تا ماوەیەکی درێژ هەر لە سەر شێوەی هۆزو تیرە ی بچوك دەژیان .

ب- مێژووی شارستانیەتی کۆنی کورد

مەبەست لە شارستانیەتی کورد هەموو ئەو چالاکییە مادییانەی کە هەر لە کۆنەوە تاکی کوردی لە بوارە جۆراو جۆرەکاندا ئەنجامی داوە ، کە بە هۆیەوە ژیانی خۆیی و ولاتەکەی بەرەو پێش بردووە . هەروەك ئاشکرایە کە دانیشتوانی ئەوسای کوردستان یەکەم گوند بەناوی (زاوی چەمی) لە سەرەتای هەزارەی نۆیەمی بەر لە زایین ، لە نزیك چیای برادۆست و ئەشکەوتی شانەدەر دروست دەکەن ، کەواتە یەکەم گوند لە کوردستان بوو .

لە دواى ئەمە ئیتر وردە وردە لە ناو چەكانى دیكەش لە گەڵ بەرەو پێش چونى ژیان و زۆر بوونى دانیشتوان گوندى دیكەش لێرەو لەوێ دروست كران لە گرینگترین ئەم گوندانەش گوندى **(چەرمۆ)یە** لە نزیك چەمچەماڵ لە كوردستانى عیراق هەروەها گوندى **(نەمرى)** لە سنورەكانى باشورى شارى دهۆك لەم گوندانە دەست كرا بەكشتوكاڵ كردن و ئاژەڵ بەخێوكردن ، كەواتە یەكەم شۆرشى كشتوكالیش هەر لە كوردستان بوو.

دووەم : سەرەتاکانی پەیوەندی کورد بە ئاینی ئیسلام

⋆جابانی کورد

جابان ناوی ڕەسەن و دروستی گاوانە ، کە بە ڕەچەڵەك کوردەو خەڵکی ناوچەی شارەزوورە . لە سەردەمی ئیسلامدا موسڵمان بووەو بۆتە یەکێك لە هاوەڵانی پێغەمبەر(د.خ) ، واتا لە سەردەمی پێغەمبەردا ژیاوەو بەشداری کۆڕو کۆبونەوەکانی کردووەو فەرمودەی لێ وەرگرتووەو فەرمودەی گێڕاوەتەوە ، بەهەمان شێوە کوڕەکەشی بە ناوی مەیمون وەك(ڕاوی)یەکی فەرموودە ناوبانگی زۆری هەبووە .

سێیەم : مێژووی نوێ و هاوچەرخی کوردی

-سەرهەڵدان و بوژانەوەی میرنشینە کوردییەکان

1-میرنشینی ئەردەلان :

لە ساڵی 1169 لەلایەن بابا ئەردەلانەوە دامەزراوە . حکومەتێکی نیمچە سەربەخۆ بووە ، کە بۆ ماوەی 700 ساڵ فەرمانڕەوایی بەشێك لە کوردستانی کردووە . ناوەندی حکومەتیان زۆرتر هەورامان و بەتایبەتیش قەڵای پاڵنگان و قەڵای مەریوان بووە . لە ساڵی 1867 میرنشینەکە هەڵوەشایەوە .

2- میرنشینی بادینان :

ئەم میرنشینە لە ساڵی (1262) ز لە لایەن (شێخ بەهاددین شێخ شەمسەدین) لە ناوچەی ئامێدی دامەزراوە . پاشان سنورەکەی فراوان بووە و بەرەو ناوچەکانی دهۆك و ئاکرێ و زاخۆ کشاوە . لەم میرنشینەدا نزیکەی 25 میر فەرمامڕەوایەتییان کردووە ، تا ساڵی 1847 بەدەستی عوسمانییەکان ڕووخا.

3 -میرنشینی بۆتان :

(میرعبدالعزیز) سالّی 1286 ئەم میرنشینە دادەمەزرێنێت ، کە لە ناوچـــەی جزیـــرە لـــە بـــاکوری کوردســـتان دروســـت بـــووە و پایتەختەکـەیان شـاری جزیـرە بـووە . نازنـاوی ئـەم میرنشـینە ئـازیزان بـووە . لـەم میرنشـینە ژمارەیـەکی زۆر مـیری بـە توانـاو لێهاتوو میرایەتییان کردووە لەوانە : (میر بەدرخان)سالّی 1821 دەبیّ بـە مـیری بۆتـان و لـە سـەردەمی ئـەم مـیرە میرنشـینەکە لـە لوتکەی دەسـەلأت و فراوانبونـدابوو . بـەلأم هـەر لـە یەکـەم ڕۆژی دروســـت بـــوونی ئـــەم میرنشـــینە ناحـــەزان و دوژمنـــان لـــە پیلانگێڕاندابوون بۆ ڕووخـانی ، تـا لـە سالّی 1847 بـە دەسـتی عوسمانییەکان ڕووخا.

4- **میرنشینی سۆران :** لە ساڵی 1399 دامەزراوە **(میر عیسی کوڕی کەولۆس بەگ)** بە دامەزرێنەری میرنشینی سۆران دادەنرێت و پایتەختەکەشی شاری ڕەواندز بووە . **(میر محمد)** کە بە پاشای کۆرە ناسراوە لەسالی 1813 دەسەلاتی میرنشینەکە دەگرێتە دەست ، لە ماوەی پازدە ساڵدا توانی گۆڕانکارییەکی گەورەی لە ڕووی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتی بێنێتە کایەوە کە سنوری میر نشینەکە ئەوەندە فراوان بووە کە بە شێکی گەورەی کوردستانی باشوری گرتۆتەوە . ئەم میرنشینە لە 1835 لە لایەن عوسمانییەکانەوە ڕووخا.

5-میرنشینی بابان :

میر سلێمان کە ناسراوە بە بابا سلێمان یان سلێمان بەبە ، بە دامەزرێنەری ئەم میرنشینە دادەنرێت . لە ساڵی 1649 سەرەتا لە قەزای پشدەر (قەڵادزێ) دامەزراوە . لە سەردەمی میر سلێماندا توانی لە باشوری کوردستاندا ، بابان بکاتە کیانێکی سەربەخۆی گەورە ، ئەویش بەهۆی فراوانکردنی سنوری میرنشینەکەی . لە ساڵی 1784 لە سەردەمی (ئیبراهیم پاشا)دا دەست کرا بە دروستکردنی پایتەختی نوێی بابان و ناونرا سلێمانی . لە ساڵی 1851 لە سەردەمی (ئەحمەد پاشا)کە دوا میری بابان بوو بە دەستی عوسمانییەکان ڕووخا .

هەندێ لایەنی پرشنگداری شارستانیەتی میرنشینەکان

1- میرنشینی سۆران دەورێکی گرینگی لە مێژووی کوردا هەبووە بە تایبەتی لە سەردەمی (میرمحمد پاشای گەورە) لە ڕووی عەسکەرییەوە هەستا بە دروستکردنی کارخانە ی چەك و تۆپ و هەروەها دەرکردنی پارەو دروستکردنی چەندین قەڵا بۆ بەرگریکردن .

2-لە میرنشینی بۆتانیشدا چەندین بینای قوتابخانەو مزگەوت کراوە ، هەروەها دروستکردنی سکەو کەشتیگەل و کارخانەی تۆپ لەشاری جزیرە.

3-له میرنشینی بابانیش دروستکردنی شاری سلێمانی له سەردەمی ئیبراهیم پاشا به گەورەترین دەسکەوتی ئەم میرنشینه دادەنرێت. هەروەها سەرهەلْدانی زمانی ئەدەبی به دیالێکتی کرمانجی ناوەڕاست و پێگەیاندی چەندین زاناو شاعیری کورد لەوانه نالی وسالم و کوردی.

4-سەبارەت به میرنشینی بادینانیش بوونی قوتابخانەی قوببەهان و مرادخان ئەم قوتابخانانه خزمەتێکی زۆری ڕۆشنبیرییان کرد.

5-له سەردەمی میرنشینی ئەردەلانیش چەندین کاری ئاوەدانکردنەوەو کۆشك و تەلار دروست کران لەوانه کۆشکی خوسرەو ئاوا له شاری سنه .

شەڕی چالدێران

لە ساڵی 1514 لە نێوان عوسمانییەکان و سەفەوییەکان ڕوویدا، لەشکری عوسمانییەکان بە سەرکردایەتی سوڵتان سەلیمی یەکەم و لەشکری سەفەوییەکانیش بە سەرکردایەتی شا ئیسماعیلی سەفەوی بوو لە (23) ی ئابی 1514 لە دەشتی چالدێران باکووری ڕۆژئاوای دەریاچەی (ورمێ) لەسەر خاکی کوردان ڕووبەڕووی یەکتر بوونەوە ، بەسەرکەوتنی عوسمانییەکان کۆتایی پێ هات. دوای ئەم شەڕە بۆ یەکەم جار کوردستان لە مێژوودا دابەشکرا ،بەشی ڕۆژهەڵاتی لە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی سەفەویدا مایەوە و بەشە زۆرەکەی تریشی کەوتە ژێر دەستی عوسمانییەکان .

له دوای ئەم جەنگە ، شەڕو ململانێ لە نێوان ئەم دوو دەوڵەتە دەستی پێکرد و لەو ماوەیەشدا هەندێجار پەنایان دەبردە بەر ڕێکەوتننامە لەوانە :

ڕێکەوتننامەی ئاماسیا 1555 کە بە یەکەم پەیماننامە دادەنرێ لە نێوان عوسمانیەکان و صەفەوییەکان ، لە دوای ئەمە دووبارە جەنگ سەری هەڵدایەوە تا دیسان پەیماننامەیەکی تریان مۆرکرد بەناوی

پەیماننامەی زەهاو 1639 لە نێوان سوڵتان مورادی چوارەمی عوسمانی شا صەفی ئێران کە کوردستان لەنێوان هەردوولا دابەشکرا.

-كوردو بزافی ڕێكخراوەیی لە نیوەی یەكەمی سەدەی بیستەمدا :

1- **كۆمەڵەی عەزمی قەومی:** یەكەمین ڕێكخراوی كوردییە لە ساڵی 1900 لە باشوور دامەزرا (فكری ئەفەندی دیاربەكری) بە دامەزرێنەری ئەم كۆمەڵەیە دادەنرێت .

2-**كۆمەڵەی تعاون و تەرەقی كورد :** لە ساڵی 1908 دامەزرا ، (عبدالقادر نەهری) سەرۆكی یەكەمی ئەم كۆمەڵەیە بوو . ئەم كۆمەڵەیە لە زۆربەی شارەكانی باكورو باشور لقی هەبوو.

3- **كۆمەڵەی هێڤی :** كۆمەڵەیەكی سیاسی و ڕۆشنبیری بوو لە لایەن ژمارەیەك قوتابی لە ئەستەنبۆل لە 1912 دامەزرا.

کورد لە کۆنگرەو پەیماننامە نێو دەوڵەتییەکاندا :

1-پەیمانی سایکس بیکۆ:

ئەو پەیمانە لە ساڵی 1916 لە نێوان (بەریتانیا و فەرەنسا) بوو ، بە پێی ئەم پەیمانە کوردستان بەسەر چوار وڵات دابەش کرا، بەشی هەرە گەورەی کوردستان بەر وڵاتی تورکیای تازە دروست کراو کەوت، بەشێکی تریشی خرایە سەر سوریا و بەشەکەی تریشی کە بریتیبوو لە ویلایەتی موسڵ خرایە سەر عێراق و بەشی ڕۆژهەڵاتیشی بەر ئێران کەوت.

2-پەیمانی سیڤەر:

ئـەم پەیمانـە لـە 10ی ئـابی سـاڵی 1920 لـە شـاری سـیڤەر لـە فەرەنسا لە نێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و هێزە هاوپەیمانەکان (ئینگلتـەرا و فەرەنسـاو ئیتاليـا) مـۆرکرا . بـە پێـی ئـەم پەيمانـە ناوچـەی حیجـازو ئـەرمينياو کوردسـتان پێويسـتە لـە دەوڵـەتی عوسمانی جودا ببنەوە و سـەربەخۆبن . ئـەم کۆنگرەيـە لـە 433 مادە پێکهاتبوو ، لەم مادانە سێ مادەی تايبەت بوون بە کوردستان کـە ئـەويش مادەکـانی 62،63،64 . لـەم سـێ مادەيـە بـەڵێنی دەوڵـەتی کـوردی دەدرێـت لـە ناوچـەی بـاکوری کوردسـتان کـە لـە ماوەی ساڵێك پێويستە جێبەجێ بکرێت .

3-پەیمانی لۆزان :

24ی تەموزی 1923 لە نێوان هاوپەیمانەکان و تورکیا ئیمزا کرا . بەندی 38و 39 تایبەت بووە بە کێشەی کورد . بە پێی ئەم بەندانە حکومەتی تورکیا بەڵێن دەدات پارێزگاری هەموو دانیشتوان بکات لە لایەنی گوزەران و سەربەستییان بەبێ جیاوازی لە ڕەگەزو زمان و ئایندا هەروەها تەگەرە نەخاتە بەردەم هاوڵاتیانی تورکیا هەرچی زمانێك بێت لە کاروباری بازرگانی و ...هتد بەڵام پەیمانی لۆزانیش وەکو پەیمانی سیڤەر تەنها وەك مەرەکەبی کاغەز مایەوەو جێبەجێ نەکرا .

-كۆماری كوردستان له مهاباد

كۆماری مەهاباد لە22ی كانونی دووەمی 1946 به سەرۆكايەتی قازی محمد دامەزرا. لەگەڵ ئەوەی ئەم كۆمارە كەمتر لە ساڵێكی خاياند ، بەلاّم چەند كارێكی گرينگی ئەنجامدا لەوانە بۆ يەكەمجار زمانی كوردی بە زمانی فەرمی ناوچەكە ناسێنرا ، هەروەها چەندين گۆڤارو ڕۆژنامە بە زمانی كوردی دەردەچون .دواجار ڕژێمی ئێران بە يارمەتی ئەمريكاو بەريتانياو ڕوسيا توانی شاری مهاباد داگير بكات و له 17ی 12ی 1946 كۆمارەكە بڕوخێنن و قازی محمدو هەڤاڵەكانی لە 3/3/1947 لە گۆڕەپانی چوارچرا لە مهاباد لە سێدارە بدەن .

جینۆساید

جینۆساید، وشەیەکی لێکدراوە، لە بنە ڕەتدا لە دوو وشە پێکهاتووە، یەکەمیان یۆنانییەو دووەمیش لاتینییە (Genǒs) واتای ڕەگەز یان خێڵ یاخود بنەچە و ڕەچەڵەك دەگەیەنێ ، بەشەکەی تریش(Caedeř) ی لاتینییە کە واتای کوشتن و لە ناوبردن دەدات . بەلێکدانەوەی هەردوو برگەکە واتای کوشتنی ڕەگەزی مرۆڤ بە کۆمەڵ و قڕکردنی دێت . جۆرەکانی جینۆساید بریتین لە :

1-جینۆسایدی فیزیکی (جەستەیی)

ئەمە ئاشکراترین و سادەترین شێوازی جینۆسایدە . کە بە کوشتن ، لەسێدارەکان ، گوللەباران کردن و زیندە بەچاڵ کردن یاخود بە هەر ڕێگایەکی تر لەناوبرێن ، ئەم جۆرە قڕکردنە وەك لە هێرشە سەربازییەکان و بە بەکارهێنانی ئامرازەکانی لە ناوبردنی وەك چەکی کیمیاوی و گازی ژەهراوی و چەکی فسفۆری ئەنجام دەدرێت یاخود بە گولەبارانکردن لە سێدارەدانی بە کۆمەڵ و زیندە بە چاڵکردندا خۆی دەبینێتەوە .

2- جینۆسایدی بایۆلۆژی

لێرەدا مەبەست دروستکردنی رێگریە لە زیادبوون و پەرەسەندنی گروپێك، رێگە گرتن لە وەچەنانەوە لەرێگای نەزوککردنی پیاوان یان منداڵ لەباربردنی ژنان یاخود جیاکردنەوەی ژنان لە پیاوان بۆ ماوەیەکی دووروودرێژ، وەك ئەوەی لە جینۆسایدکردنی هەشت هەزار کەس لە پیاوانی بارزانی لە ساڵی 1983 ئەنجامدرا. هەروەها جیاکردنەوەی ژن و منداڵە ئێزدییەکان لە پیاوەکانیان لە ساڵی ٢٠١٤ لەلایەن (داعش) ەوە.

3- جینۆسایدی کلتوری

مەبەست لەم جۆرە قەدەغەکردنی بەکارهێنانی زمانی نەتەوەیی، شێواندنی مێژوو و رۆشنبیری و لەناوبردنی خەسڵەت و تایبەتمەندیەکانی نەتەوەیەکە، جگە لەمەش تێکدانی پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان و وێرانکردنی شوێنەوارە دێرینەکان دەگرێتەوە وەکو رووخاندنی پەیکەر و ئەشکەوت و مۆزەخانە و گەرماو و مزگەوت و کلێسا و بازار و هەموو شوێنەوارێک کە پاشماوەی کۆن یان نوێ بێت و بەرهەمی جۆری ژیانی ئەو خەڵکە بێت. یەکێک لە نموونە دیارەکانی ئەم جۆرە جینوسایدە لە تورکیای سەردەمی ئەتاتورکدا دەبینین کە ئەویش خۆی لە قەدەغەکردنی زمان، جلوبەرگ و ناوە کوردییەکاندا دەبینیەوە، بە جۆرێک کە نکۆڵی لە بوونی کورد لەو وڵاتە کرا و بە هەموو شێوەیەک هەوڵی تواندنەوەی درا ئەم بارە بە جۆرێک لە جۆرەکان تا ئێستاش لەو وڵاتە بەردەوامی هەیە.

4-جینۆسایدی ئابوری

ئەم جۆرەیان لە رێگای وێرانکردنی بنەما ئابووریەکانی خەڵکەکە دەکرێت، وەك لەنــاوبردنی ســامان و بەروبــومی سروشــتی و تــاڵانکردنی مــاڵ و کەلــوپەلی خێزانەکـان، یـان گەمـارۆدانی گروپێك لە رووی ئـابووری و برسـیکردنیان، کە هۆکارن بۆ لەناوبردنی ناڕاستەوخۆ.کە زۆرجار لەناوبردنی بنەما ئابوورییەکان ناوچەیەک یان برسیکردنی خەڵکێک ناچاریان دەکات ئەو نـاوچەیە چوڵبکەن کە لە بنەڕەتیشدا مەبەستەکە ئەوە بووە. نموونەی لەو جۆرە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا زۆرە. وێرانکردنــی ٤٥٠٠ گونـدی کوردسـتان لەســەر دەسـتی بەعسییەکان لە بیسـت و پێـنج سـاڵی کۆتـایی سـەدەی بیسـت نمـوونەیەکی بەرچـاوی ئەم جـۆرە جینوسـایدەیە. هەروەهـا تەسفیرکردنی کـوردانی فەیلـی بـۆ ئێـران و دەسـتگرتن بەسـەر موڵـک و ماڵەکانیـان لە کاتێکدا کە فەیلیەکـان بەشێکی زۆری ئـابووری شاری بەغدایان بەدەستەوە بوو.

بەشی سێیەم: زمان

بەشی سێیەم: زمان

زمان و گرینگی زمان

- بەردی بناغەی کۆمەڵە و ڕۆڵێکی گرینگ لە ژیانی مرۆڤ دەگێڕێ ، چونکە ئەو ئامرازەیە بە هۆیەوە ڕۆژانە بە هەزاران کەس پەیوەندی لە گەڵ یەکتردا دەکەن بەبێ ئەوەی بیر لە چۆنیەتی کارکردنی ئەو کەرەسەیە بکەنەوە

- زمان مرۆڤ لە زیندەوەرەکانی تر جیادەکاتەوە

. لەمێژەوە سەرنجی زمانەوان و فەیلەسوف و دەروونناس و کۆمەڵناس و .....هتد ڕاکێشاوە ، بۆیە هەر شارەزایەك لە چوار چێوەی بابەتەکەی خۆی پێناسەی کردووە ئەمەش وایکردووە چەندین پێناسە بۆ زمان بێتە ئاراوە لەوانە :-

(مارتنێت) دەڵێت: (زمان هۆیەکە بۆ لەیەکتر گەیشتن، لە چەند دانەیەکی بچووك پەیدا دەبێت، ئەو دانانەش خاوەن واتای خۆیانن).

(هنری سویت) دەڵێت: ((زمان هۆیەکە بۆ دەربڕینی بیر لە ڕێگای دەنگ کە لە وشە پێك دێت)).

(بارك و تراگەر) دەڵێن: زمان بریتییە لە چەند ڕەمزێکی لە خۆوە، کە بەهۆیەوە کۆمەڵ دەتوانێت هەرەوەزی بکات.

(چۆمسکی) دەڵێت : ((زمان کۆمەڵە ڕستەیەکە ، ڕێزمان دەریان دەکات)).

(زمان پەیرەوە، ئەگەر خاوەن پەیڕەوێکی تایبەتی نەبێت،کەس ناتوانێت فێریبببێت)

کەواتە لەژێر ڕۆشنایی ئەم پێناسانە ((زمان گرنگترین ئامێری پەیوەندیکردن و لەیەکتر تێگەیشتنی مرۆڤە)).

تایبەتمەندیەکانی زمان چین ؟

1ـ زمان تایبەتە بە مرۆڤ

مرۆڤ بەهرە و تواناى قسەکردنى تێدایە. ئاژەڵ و گیانلەبەرانى تر بەگشتى پێڕەوێکى سادەیان بۆ پەیوەندیکردن و لە یەکترگەیشتن هەیە، بەڵام لە چالاکیدا لاوازە و ناتوانن بە هۆیەوە لە ڕابردوو یان داهاتوویان بکۆڵنەوە

2ـ زمان پەیوەندیکردنە

ئامانجى سەرەکى زمان پەیوەندیکردنە، کە بەهۆیەوە پەیوەندییەکى کارا دروستدەبێت لەنێوان تاکەکانى کۆمەڵ، بەمەبەستى گەیاندن و وەرگرتنى زانیارى، چونکە بەهۆیەوە واتاو مەبەستى تەواو ئاڵوگۆردەکرێت

جۆرەکانی زمان

ا- زمانی قسەکردن

لە سەرەتای پەیدابوونی ئادەمیزادەوە هەیە دوای ئەوەی ئادەمیزاد پەرەی بە ئەندامەکانی ئاخاوتن داوە بۆ مەبەستی دروستکردنی دەنگ و دەربڕینی بیرو ڕا زمانی قسەکردن هاتۆتە کایەوە .

ب- زمانی نووسین

نووسین بریتییە لە هەوڵی مرۆڤ بۆ تۆمار کردنی قسە .

دوای دروست بوونی پیت هاتۆتە ئاراوە و بۆ پاراستنی بیری ئادەمیزاد بەکار هێنراوە ، کەرەسەی زمانی نووسین پیت و کاغەزە و بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ دەمێنێتەوە، بەڵام کەرەسەی زمانی قسەکردن هەوایەو بۆماوەیەکی کورت دەمێنێتەوە .

نووسین و قسەکردن دووشێوەی زمانن ، بەڵام زمانەوانەکان قسەکردن بە بنچینەی زمان دادەنێن ، چونکە پێش نووسین بە ماوەیەکی زۆر هەر هەبووە ، هەر وەك هیمبوڵت دەڵێت :(مرۆڤ و زمان پێکەوە لە دایك بوونە). جگە لەوەش هەندێ زمان هەیە تاکو ئێستاش شێوەی نووسینیان نییە .

ج- زمانی جەستە

بریتییە لە نیشانەکانی جەستەو ڕوخسارو ئەندامەکان ، بۆ تەعبیر کردن لەو بیرۆکەیەی لە مێشکماندا هەیە . زمانی جەستە هەموو بەشە جیاوازەکانی جەستە دەگرێتەوە کە هەڵگری پەیام و مەبەست و واتایەك بن ، هەرجوڵەو دەرکەوتنێکیش بە پێی بارو دۆخ و کلتور و ڕەگەزو کات و شوێن واتاکەی دەگۆڕێت . ڕەگەزە سەرەکییەکانی جەستەش بریتین لە (مەودای دورو نزیکی کەسەکان لە یەکترییەوە ، شێوازی دانیشتن و بە پێوە وەستان ، دەربڕِینی دەموو چاو و ڕووخسار ، ئاماژەی پەنجەو دەست و باڵ.....هتد .

- مێژووی زمانی کوردی و قۆناغەکانی

زمانی کوردی لە ڕووی مێژووەوە بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕیوە، لەوانە:

1- قۆناغی زمانی کۆن:

(7پ.ز) تاکو(550پ.ز) سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی میدیا و کۆتایی دەوڵەتی هەخامەنشی، بەڵگەی نووسراو (ئاڤێستا)یە، کە بە شێوەی کۆنی کوردی نووسراوەتەوە و ژمارەی پیتەکانی (60) پیتە، بریتییە لە سروود(گاتا)ی ئایینی زەردەشتی، کە لەلایەن زەردەشت خۆیەوە گوتراوە و بریتییە لە (21) سروودی ئایینی.

2. قۆناغی زمانی ناوەند:

(300ی پ.ز) لە دەستپێکردنی ئەشکانییەکانەوە دەستپێدەکات، کە وڵاتەکەیان خۆراسانی ئەمڕۆ دەگرێتەوە، ئەم قۆناغە دوو بەشە، بەشی یەکەم (پەهلەوی ئەشکانی)یە، ، کۆنترین بەڵگەی نووسراویان ئاڤێستایە، کە لەسەر پێستی ئاسك نووسراوەتەوە، لە چیاکانی هەورامان دۆزراوەتەوە، بەشی دووەم (پەهلەوی ساسانی)تا هاتنی ئایینی ئیسلام سەدەی (7ی زایینی)، بە فەرمانی ئەردەشێر جارێکی تر ئاڤێستا نووسراوەتەوە و کراوە بە ئایینی ڕەسمی دەوڵەت.

3- قۆناغی کوردی شێوەزارە:

ئەم سەردەمە دوای ڕووخانی ساسانییەکان دوای دوو سەدە لە سستی زمانی کوردی و زمانە ئێرانییەکان، واتە سەدەی حەوتەم و هەشتەم زمانی کوردی و زمانە ئێرانییەکان تەنها زمانی ئاخاوتن بوونە و زمانی نووسین و ئەدەبیات بە عەرەبی بووە، ئەم زمانانە پاشەکشەیان کردووە، بەڵام کورد و ئێرانییەکان لە سەدەی نۆیەمی زایینی بەهۆی زیندووبوونەوەی گیانی نەتەوایەتی گەڕاونەتەوە سەر زمانی نەتەوایەتی،

فیردەوسی لە سەدەی نۆیەم داستانی (شانامە) دەنووسێتەوە،

بەڵگەی نووسراوی کوردیش چوارینەکانی باباتاهیری هەمەدانییە، کە بە لوڕی نووسراوەتەوە لەگەڵ هەورامی، کە لە بنەڕەتدا پەهلەوی ئەشکانییە، لێرەوە قۆناغی شێوەزاری زمانی کوردی دەستپێدەکات.

4ـ قۆناغی زمانی نوێ:

لای هەندێك بە سەرەتای سەدەی بیستەم دادەنرێت، بەڵام هەندێکی تر پێیان وایە لەگەڵ دەرچوونی ڕۆژنامەی کوردستان لە 22/4/1898 وەکو ڕووداوێکی ڕۆشنبیری و نەتەوەیی بۆ مێژوی نەتەوەی کورد و بۆ زمانەکەی دەستپێدەکات، پاشان بە بژارکردنی زمانی کوردی لە وشەی بێگانە، قۆناغێکی تری زمانی کوردی دەستی پێکرد.

زار و جۆرەكانی زار

(**زار**) بەو جیاوازییانە دەوترێت ، كە لە نێوان جۆرەكانی یەك زماندا هەیە ، وەك جیاوازیی ڕێزمان و لایەنی پێكهاتەی وشە و چۆنیەتی دەربڕین.

هەروەك دەزانین ئاخاوتنی مرۆڤێك لە مرۆڤێكی تر جیاوازە

بەم پێیە ئاخاوتنی دێیەك لە دێیەكی تر و شارێك لە شارێكی تر و ناوچەیەك لە ناوچەیەكی تر جیاوازە ، ئەگەر جیاوازییەكەش زۆربوو دەبێتە زار.

بەم شێوەیە ئاخاوتنی هەریەك لە ناوچەی هەولێر و سلێمانی و كەركووك ،...هتد دەوترێت شێوەزارو بەهەموو ئەمانەش دەوترێت زار ئەگەر بەراورد بكرێت لەگەڵ شێوەی ئاخاوتنی ناوچەی كرمانجی سەروو.

جۆرەکانی زار:

1- زارە کۆمەڵایەتییەکان :

ئەم جۆرە زارە پەیوەندی بە ئاستی ڕۆشنبیری و خوێندن و لایەنی نەتەوەییەوە هەیە ، واتا بەگوێرەی بەرزی ئاستی ڕۆشنبیری کەسێك لەگەڵ کەسانی تر جیاوازی لە نێوان ئاخاوتنیان دەبێت.

2- زارە پیشەییەکان :

هەر پیشەیەك خاوەنی شێوازی ئاخاوتنی خۆیەتی ، کەبە هۆیەوە لەگەڵ ئاخاوتنی پیشەکانی تر جیادەکرێنەوە بۆنموونە :(پزیشك ، ئەندازیار ، مامۆستا ،کرێکار ، فیتەر...هتد.) هەر یەکەیان کۆمەڵێ وشەو زاراوە بەکاردەهێنن کەتایبەتە بە ئاخاوتنی خۆیانەوە ، ئەگەر پیشەی مامۆستا بە نموونە وەرگرین دەبینین دەیەها وشە بەرچاومان دەکەوێت و بەکاردێت ، کەجیایە لەگەڵ پیشەکانی تر وەك : (تەباشیر ، ڕەحلە ، ماجیك ...هتد)

3-زاری پەتی :

بەو زارە دەوترێ کە دەبێتە شێوەیەکی فەرمی ، بەهۆیەوە نووسین و خوێندن بەمجۆرە دیالێکتە دەبێت ، هەربۆیەشە هەندێ جار بەم زارە دەوترێت زاری فەرمی .

.

4-زاری ڕەمەکی :

بەو قسەو ئاخاوتنانە دەوترێت کە لەسەر شە قام و کۆلأنەکان و بازارو ...هتد بەکاردێت ، ئەمجۆرەیان لە ئاخاوتندا شێوەیەکی ڕەمەکی پێوە دیارە ، بەواتایەکی تر لە هە موو جۆرەکانی تری زار نزمترە .

5- زارە ناوچەییەکان :

لە چوارچیوەی زمانێکدا هەر ناوچەیەك لەگەڵ ناوچەیەکی تر شێوازی ئاخاوتنی جیایە بەجۆرێك هەندێ وشەو زاراوە لە ناو چەیەکی دیاریکراو بەکاردێ بەبێ ئەوەی لە ناوچەکانی تر بەکار بێت

دابەشبوونی زارەکانی زمانی کوردی :

بەگشتی زارەکانی زمانی کوردی بەم شێوەیەی خوارەوە دابەشبکرێت:
1- زاری کرمانجی سەروو (ژووروو): بۆتانی ، جەزیری ، هەکاری ، بادینانی ، شەمدینانی ، بایەزیدی و............ دەگرێتەوە.

2- زاری کرمانجی ناوەڕاست: شێوەزارەکانی (موکری " سۆرانی ، ئەردەلانی ، سلێمانی ، گەرمیانی) دەگرێتەوە.

3- زاری کرمانجی خواروو : شێوەزارەکانی (لەکی ، کرماشانی، کەلهوڕی ، فەیلی ، خانەقینی، لوڕی)دەگرێتەوە.

4- زاری گۆران: (گۆران ، هەورامانی ، باجەلانی ، زازایی) دەگرێتەوە.

زمانی ستاندارد

زمانی ستاندارد ئەو زمانەیە کە لە لایەن زۆرینەی نووسەران ، ئەکادیمیان ، زانایان ، ڕۆشنبیران و کارگێڕان لە خوێندن و نووسین و زانست و ئەدەبیات و بەڕێوەبردنی کارگێڕیدا بەکاردێت .

هەر زارێك لەناو هەر زمانێکدا ئەم دەورانەی هەبێت یا باشترە بڵێین بوو بێتە زمانی شیعر و ئەدەبیات ، زمانی ڕاگەیاندن ، زمانی خوێندن و زانست هەروەها بڵاوکراوەی هەبێت و بەردەوامی لەم ڕوانەوە بەخۆیەوە دیبێت دەبێتە زمانی ستاندارد.

هۆكارەكانی دروست بوونی زمانی ستاندارد :

1-هۆكاری ئایینی :

بەهۆی بلاْوبوونەوەی بیرو باوەڕێكی ئایینی یان كتێبێكی ئایینی پیرۆز لەناوچەیەكداو لەئەنجامی بلاْو بوونەوەی ئەو ئایینە زمانەكەشی پیرۆز دەبیْ و دەبێتە زمانی ستاندار وەك : هاتنە خوارەوەی قورئان بەزاری(قورەیشی) و بلاْوبوونەوەی ئاینی ئیسلام بووە هۆی ئەوەی كە زمانی قورەیشییەكان ببێتە زمانی ستاندار .

2-هۆكاری ڕامیاری:

بەهۆی بوونی پارتێكی سیاسی لەناو نەتەوەیەكدا لە ناوچەیەكی ولاْت پەرەسەندنی بیرو باوەڕی ئەو پارتەو بەكارهێنانی شێوەی ئەو ناوچەیە بۆ نوسین و لە ئەنجامدا دەبیْ بە بنچینە بۆ ئەو زمانە پەسندكراوە . بۆنموونە لە فەرنسا زمانی پاریس بوو بە زمانی ستاندار.

3-هۆكاری ڕۆشنبیری :

بەهۆی پەیدابوونی ئەدەبێكی بەرز لەپاڵ هەستێكی نەتەوایەتی كە سەرەتا لەناوچەیەكدا دەست پێدەكات و بلاْو دەبێتەوە و لەهەمووولایەك پەسند دەكرێ و لەنووسیندا لاسایی دەكرێتەوە تا وایلێدێت دەبێتە زمانێكی ستاندار بۆ نموونە: زاری لەندەن بە هۆی كاریگەری بەرهەمەكانی (شكسپیر) لەسەدەی شازدەدا بوبە زمانی ستاندارد لە بەریتانیا.

پلانی زمان و سیاسەتی زمان

زمانی دایك و پارێزگاریكردن لێی

مرۆڤ كە لەدایك دەبێت یەكەمجار بەگریان پێویستیەكانی خۆی دەردەبڕێت ، پاشان وردە وردە فێری زمانی دایك دەبێت ، كەواتە ئەو زمانەی كە منداڵ یەكەمجار لە خێزانی فێری دەبێت پێی دەوترێت زمانی دایك .

بۆئەوەی بتوانین پارێزگاری لە زمانی دایك بكەین پێویستە ئەم خاڵانەی خوارەوە جێبەجێ بكرێت :-

1- هۆشیارکردنەوەی تاکەکانی کۆمەڵ لە گرنگی و ڕۆڵی زمانی دایك لە پاراستنی بوون و کیانی نەتەوەدا.

2- هەبوونی سیاسەتی زمان، وەك بەزۆریکردنی خوێندن بە زمانی دایك لە هەموو ناوەندەکانی خوێندن.

3- بەکارهێنانی زمانی دایك لە ڕاگەیاندنەکاندا، بە هەموو جۆرەکانییەوە، بینراو ، بیستراو ، خوێنراو .

4- دامەزراندنی ناوەندی ئەکادیمیا یان کۆڕی زانیاری تایبەت بە زمان.

5- دانانی چەند لیژنەیەك بە مەبەستی بە دواداچوون بۆ چۆنییەتی پیادەکردنی یاسای زمان لە سەرتاسەری وڵاتدا.

6- هەوڵبدرێت لە تەکنەلۆژیاکانی سەردەمدا زمانی دایك بەکاربهێنرێت.

ڕێنوسی زمانی کوردی و گرفتەکانی

لە کوردستان دوو جۆرە ڕێنوسی ئەلفبێ بەکار دەهێنرێت :

یەکەم : ڕێنوسی ئەلفوبێی عەرەبی:

لە دوای بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام لە کوردستان ، ئەلفبێی زمانی عەرەبی بوو بە ئەلفبێی نووسین ئەلفبێی زمانی عەرەبی لەبەر ئەوەی بەشی هەموو دەنگەکانی زمانی کوردی نەدەکرد ، بۆیە چەندین گۆڕانکاری بەخۆیەوە بینیوە :

1- لەیەکەم هەنگاودا هەوڵی ئەوە دراوە ئەو دەنگانەی کە لە زمانی عەرەبی دا پیتیان بەرامبەر نەبووە لە زمانی کوردی دا پیتیان بۆ دروست بکرێ وەکو (پ ، چ، ژ ، ڤ، گ).

2- دواتر هەوڵی ئەوە دراوە سێ حەرەکەتەکەی زمانی عەرەبی (فتحە ، ضمة ، کسرە) لە کوردیدا (ە ، و ، ی) یان بۆ دابنرێ. هەروەها هەست بە قەڵەوی و لاوازی دەنگەکانی (ر ، ل) کرا.

3- لە دەوروبەری شەڕی جیهانی دووەم (ˇ) خرایە سەر (ۆ) و (ێ) .

- دووەم : ئەلفبێی لاتینی :

- مێژووی نووسین بە ئەلفبێی لاتینی دەگەڕیتەوە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم , لەپاش دامەزراندنی دەوڵەتی تورکیای نوێ ، دەستەیەك لە ڕووناکبیرانی کورد بە نامیلکە هەوڵیان داوە ئەو ئەلفبێیە لە ناو کوردان بسەپێنن ، ئەو هەوڵەش زیاتر سیاسی بووە ،نەك زمانەوانی

- **سەبارەت بە دامەزراندنی ئەلفبێی لاتینی لە ناوکوردان ڕای جیاواز هەیە**

. هەندێك ئاماژە بەوە دەکەن کە (لوتفی فیکری) دامەزرێنەری کۆمەڵەی (کوردستانی خۆشەویستان)لە ساڵی 1912 هەوڵی داوە ئەلفبێی لاتینی بۆ زمانی کوردی دابنێت .

- . لەلایەکی تر (عەبدوڵا جەودەت) لەساڵی 1913 کاری بۆ ئەم جۆرە ئەلفبێیە کردووە.

- . هەروەها ئاماژە بە هەوڵی (شوکری فەزلی) شاعیر دەکرێ لەدانانی ئەلفبێی لاتینی.

- . بەلاَم، بەلای زۆربەی شارەزایان ئەلفبێی پرۆفیسۆری کورد (عەرەبی شەمۆ) لەساڵی 1927 بەدیارترین ئەوئەلفبێیە دادەنێن کە بەکارهێنانێکی بلاَوی هەبووە و کاریگەرییەکی بەرچاوی بەسەر ئەلفبێی کوردییەوە هەبووە .

فۆنیمەکانی زمانی کوردی بە ڕێنووسی عەرەبی و لاتینی:

زمانی کوردی دوو ڕێنووس بەکاردێنێت (عەرەبی و لاتینی) . عەرەبی لە لایەن کوردەکانی عێراق و ئێرانەوە بەکاردێت و ڕێنووسی لاتینیش لای کوردەکانی ئەرمینیا و ئازەربایجان و تورکیا و سوریا بەکاردێت . فۆنیمەکانی زمانی کوردی دوو بەشن:

1- نەبزوێنەکان:

فۆنیمە نەبزوێنەکانی زمانی کوردی ژمارەیان (28) فۆنیمە

فۆنیمەکان بە پیتی عەرەبی و لاتینی بریتین لە :

لاتینی	عەرەبی
B	ب
P	پ
T	ت
D	د
K	ك
G	گ
C	ج
Ç	چ
Q	ق
F	ف
V	ڤ
S	س
Ş	ش

لاتینی	عەرەبی
J	ژ
Ĥ	ح
X	خ
6	ع
	غ
H	ه
M	م
N	ن
L	ل
Ĺ	ڵ
R	ر
Ŕ	ڕ
W	و
Y	ی
Z	ز

2- بزوێنەکان :

فۆنیمە بزوێنەکانی زمانی کوردی ژمارەیان (8) فۆنیمە ، کە بریتین لە :

عەرەبی	لاتینی
ا	A
ە	E
و	U
وو	Ŭ
ۆ	O
ی	Ĭ
ێ	Ĕ
بزرۆکە	i

بەشی چوارەم : ئەدەبی کوردی

پێناسەی ئەدەب:

ئەدەب وەکو هەر بابەتێتی تری هونەری پێناسەی جۆراوجۆری بۆ کراوە ،لە گرنگترین ئەوپێناسانەش:

ئەدەب: یەکێکە لە هونەرەکان وەکو مۆسیقا و ڕەسم و بیناسازی و...هتد، بەلأم جیاوازی لەگەڵ هەموو ئەو هونەرانەی تر لە کەرەسەکەیەتی ، کەرەسەی مۆسیقا (دەنگە) و کەرەسەی ڕەسم (بۆیە) یە ، کەرەسەی بینا دارو ئاسن وشتی ترە ،بەلأم کەرەسەی ئەدەب وشەیە .

(ئەمرسن) دەڵێت : ئەدەب دەربڕینی بیری پەسندە.

ڕەگەزەکانی ئەدەب:

1- بیر: ئەو بیروباوەڕەیە کە نووسەر دەیەوێت بیگەیەنێتە خوێنەر.

2- ئەندێشە (خەیاڵ): پەیکەری بیرە ، چونکە وشە بەتەنها ناتوانێ گوزارشت لەبیر بکات

3- سۆز: سەرچاوەیەکی ڕوونە و لە ناخی دڵەوە هەڵدەقوڵێ.

4- شێوە (شێواز) : قالبێکی تایبەتە لە وشەو ڕستە کە بیرو ئەندێشە و سۆزی تێ دادەڕێژرێ .

ئەم چوار ڕەگەزەی ئەدەب بەیەك بەستراونەتەوە لەیەك جیا ناکرێنەوە هەر یەکێکیان نەمینێ ئەوا ئەدەب لەنگ دەبێ .

جۆرەکانی ئەدەب

یەکەم / ئەدەبی سەرزاری (فۆلکلۆر): یەکەم شێوەی ئەدەبە و لەگەڵ پەیدا بوونی ئادەمیزاد سەری هەڵداوە، بەرهەمی چینی نەخوێندەوارە و خاوەنەکەی دیار نییەو ناناسرێت، وە بەشێوەی پشتاوپشت گێڕدراوەتەوە.

سەرەتای ئەدەبی کوردیش دەگەڕێتەوە بۆ فۆلکلۆر، بەڵام چونکە تۆمار نەکراوە بۆیە بەشێکی زۆری بەرهەمی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی فەوتاوە، لەگەڵ ئەوەشدا بەهەموو کەلەپورو سامانی کۆن دەگوترێت کە بەدرێژایی مێژوو داهێنراوەو ماوەتەوە.

بەشەکانی ئەدەبی فۆلکلۆر:

1-ئەفسانە :

کۆمەڵێك حیکایەتی کۆنن ، هەموو شتەکانی ناویان لە (پاڵەوان ، کەرەسە ، کات ، شوێن ، ڕووداو) ئەفسانەیین و ڕاستەقینە نین .

2-حەکایەت یان سەربردە :

کۆمەڵێك ڕووداوی ڕاستە قینەن ، خەیاڵ لە دارشتنەوەیاندا ڕۆڵ دەبینێت ، لە چوار چێوەی ئەقڵدان ، مرۆڤ کە دەیانبیستێت ، دەزانێ کە ئەو شتانەی بیستنی ڕاستن ڕوویانداوە . ئەوانیش دوو جۆرن هەیانە بە زمانی گیانداران گوزارشت دەکەن ، هەشیانە بە زمانی مرۆڤەکان گوزارشت دەکەن وەك حیکایەتی پاشاکان .

3- پەندی پێشینان :

ئەمانە پوختەی بیرو ئەزموونی مرۆڤن ، هەموو بوارەكانی ژیان لە كۆمەلآیەتی و سیاسی و ئابوری و كشتوكالّ و ئاین و ....هتد دەگرنەوە .
گرنگی ئەو پەندانە لەوەدایە هەریەكەو دوای ئەزموونێك دروست بووە و دوو جۆریشی هەیە :

أ- ڕستەیەكی سادەی واتادارە وەك : هەر ئەقلّەك لە خەسارەكی .

ب- دێرە شیعرێك وەك : ئازار بە ئازار دامەمركێنە
بشرەنجێی دلّی كەس مەرەنجێنە

4- نوکتە :

ئەمانە کۆمەڵێك حیکایەتی کورتن ، شێوازێکی کۆمیدییان هەیە ، مەبەستیانە واقیعێکی خراپ لە ڕوویێك لە ڕووەکانەوە زەقتر بکەنەوە ، زۆربەی لایەنەکانی ژیان دەگرێتەوە .

5-مەتەڵ :

کومەڵێك ڕستەو پەرەگرافی پرسیار ئامێزن ، بە ڕەمز باس لە شتێك دەکەن ، دواتر دەپرسن ئەو شتە چییە ؟ ئەوەش لە کۆنداو ئێستاش گرینگی تایبەتی هەبووەو هەیە . نموونە : بە پڕی نیوەیەو بە نیوەیی پڕە ؟ وەڵام : (مانگ) .

6-گۆرانی :

ئەمانە شیعرن لە کۆندا پێیان دەگوت (گۆرانی) چونکە لە کۆندا نوسین نەبووە شاعیرەکە وەکو گۆرانی پێشکەشی کردوون بەڵام لە سەردەمی نوێ پێی دەگوترێت شیعر ، چونکە شاعیر شیعرەکە دەنووسێت ، لە پاشان گۆرانیبێژێك دێت شیعرەکە دەکاتە گۆرانی .

دووەم / ئەدەبی نووسراو

ئەو هونەرەیە کە لە ڕێگای نووسین و چاپە وە بلاْوکراوەتەوە و ئەدەبێکی تاڕادەیەك بەرزەو خاوەنەکەی دیارە.

ئەدەبی نوسراو شیعرو پەخشان دەگرێتەوە .

جۆرەکانی ئەدەبی نوسراو

یەکەم / شیعر :

شیعر : شێوەی دەربڕینی کێش و سەرواداره کە (بیر و خەیاڵ و سۆز) لە دارشتنیدا ڕۆڵی سەرەکی دەبینن .

جۆرەکانی شیعر

یۆنانییەکان شیعریان بۆ چوار جۆر دابەش کردبوو :

1-شیعری گۆرانی (لیریك) /

یەکەمین جۆری شیعرە و لە گەڵ ئامێرێك دەگوترا پێیان دەگوت (لیر) ئەم جۆرە شیعرە سۆزیکی قوڵی تێدایەو لە دڵ و دەروون و ویژدانی شاعیرەوە هەڵدەقوڵێت و شاعیر هەستە پەنگخوراوەکانی لە گەڵ دەرد و مەینەتییەکانی دەردەبڕێ .

2- شیعری داستانی /

شیعرێکی چیرۆك ئامێزە ، پشت بە شێوازی گێڕانەوە دەبەستێت سەرگوزشتەیەك دەگێڕێتەوە ، وێنەی قارەمانیەتی و ئازایەتی مرۆڤ نیشاندەدات وەك داستانی (ئەلیادەو ئۆدێسا) و (گلگامێش) ...هتد. و دەبێتە دوو جۆر :

ا- قارەمانێتی : باس لە ئازایەتی دەکات وەك : (قەلاَی دمدم)

ب- دلَداری : باس لە دلَداری دەکات وەك : (مەم وزین)

3- شیعری درامی /

دراما لاسایی کردنەوەی کردارە لە شانۆ ، کارو جوڵەی تێدایەو ڕووداوەکان بەشێوەی گفتووگۆ دەنوسرێن و لە سەر شانۆ پێشکەش دەکرێن . دراما دوو بەشە :

ا- **کۆمیدیا** : گاڵتە پێکردنێکی ڕەخنەگرانەیە گفتوگۆ تێیدا سادەو رەوانە کەسەکانی چینی نزمی کۆمەڵن .

ب- **تراژیدیا** : ڕووداوێکە ترس و بەزەیی بەخشە ، بەمەرگ یان بە ڕووداوێکی ناخۆش کۆتایی دێت ، ئاستی گفتوگۆ بەرزەو کەسەکان چینی بەرزی کۆمەڵن .

4- شیعری فێرکردن /

بە مەبەستی ئاسانکردن و فێرکردن بەکاردێت واتا ئەو شیعرانەی کە پەروەردەیی و ئامۆژگاری و ڕێنوێنی خەڵك دەکەن . وەك (نەوبەهار)ی ئەحمەدی خانی و(ئەحمەدییە)ی شێخ مارفی نۆدەیی ئەم جۆرە شیعرەیان نووسیوە.

دووەم / پەخشان :

نووسراوێکە و هەڵگری پەیامە زادەی زمانی ئەقل و ژیری یەو دوورە لە کێش و سەروا .دەبێتە دوو جۆر : 1- پەخشانی زانستی 2- پەخشان ئەدەبی

1- پەخشانی زانستی:

ئەم جۆرە پەخشانە ڕاستییەکانی زانست دەخاتە ڕوو، بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ پێویستی بە هەڵبژاردنی وشەو دارشتنی جوان و خەیاڵ و ڕەوانبێژی ناکات، نووسەر لە کاری دەروونی خۆی بە دوور دەگرێ و زاراوەکانیش دەبێت فرەواتایی و تەمومژاوی نەبن و واتایان ئاشکرا بێت و لە لایەن زانایانەوە پەسند کراوبێت. وەك (فیزیا و کیمیاو ئاین و مێژوو و جوگرافیا و ئەندازە و کشتوکاڵ و...هتد.

2- پەخشان ئەدەبی (هونەری): سەر بە ئەدەبە لە نووسینی سیاسی یان ئابوری یان هەواڵی ڕۆژنامە بەکاردێت . بە شێوەیەکی ئەدەبی بەرز و ، داهێنانێکی گەورە دەنووسرێت ، کە لە دارشتندا پوخت و لە بیرو لێکدانەوەدا بە سۆزو هەست بزوێنە، نووسەر قوڵایی دەروونی خۆی دەردەبڕێ لە تێڕوانین و سەرنجی تایبەتی خۆیەوە دەڕوانیتە ژیان و کۆمەڵ و سروشت.

جۆرەکانی پەخشانی ئەدەبی :

1-

1-چیرۆك :

گێڕانەوەی چەند ڕووداوێکی یەك لە دوای یەکە ، بەسەر چەند کەسێکی جیاوازدا تێپەڕدەبێت .لە ڕووی ناوەڕۆکەوە دوو جۆری هەیە :

چیرۆکی واقیعی (ڕاستەقینە) : هەموو ڕووداوێکی ژیانی کۆمەڵایەتی دەشێت ببێتە بابەتێکی ئەم جۆرە چیرۆکە .

ب- چیرۆکی خەیاڵی : ڕووداوەکانی ئەمجۆرە چیرۆکە لە سەرووی توانای مرۆڤن و دوورن لە راستی .

وه له ڕووی ڕوخسارەوەش چەند جۆرێکی هەیه :

چیرۆکی درێژ / له ڕۆمان کورترەو له کورته چیرۆك درێژتره دەشێت لاپەڕەکانی له نێوان پازده یان بیست سی لاپەڕه دابن ، کەسایەتی و ڕووداوەکانی له هی کورتەچیرۆك زۆرترو له هی ڕۆمانیش کەمترە ، بۆیه هەندی کەس پێی دەڵێن (کورته ڕۆمان)

ب- کورته چیرۆك / یەك ڕووداو له خۆ دەگرێت ، کەسێتییەکانی له سێ یان چوار تێناپەڕن و، هەندیجاریش تەنها یەك کەسه .

ج - کورتیله چیرۆك / فۆرمێکی دیکەی هونەری چیرۆکه ، له ڕووی داڕشتن کورترە له کورته چیرۆك.

2 - ڕۆمان :

هونەری گێڕانەوەی زیرەکانەیە ، ڕووداوی زۆرو جۆراو جۆر لە خۆدەگرێت ، کە لە نێوانیاندا پەیوەندییەکی ڕوون یان نادیار هەیە ، کەسێتییەکی سەرەکی و چەندین کەسی لاوەکی هەیە یانیش دەشێت چەندین پاڵەوانی هەبێت .

3-نامە :

بریتییە لە نامەی کەسی کە یەکێك بۆ ئەوی تری دەنوسێت ، لە کۆندا لای پاشاو میرەکان بەکارهاتووە . وشەی ئەدەبی جوان و سەرنج ڕاکێش بەکاردەهێنرێت لە گەڵ فراوانبوونی خوێندن و زۆربوونی خوێدەوارانیش دیارە زۆرتر بەکاردێت ، بۆیە لە هەموو ولأت وشارو شارۆچکەکان فەرمانگەی پۆست دانراوە .

4- ژیاننامە :

وەرگێڕانی ژیانی مرۆڤێکە لە میانەی خستنە ڕووی وێنەیەکی ڕاستگۆو پڕشنگداری ژیانی خۆی . دوو جۆری هەیە :

ا- ژیاننامەی خودی : کە نوسەر تەنها باسی ژیانی خۆی دەکات .

ب- ژیاننامەی بابەتی : نووسەر باسی کەسێکی تر دەکات .

5- وتار :

نووسینێکی ئەدەبییە لاپەڕەیەکی دیاریکراو لە ژیان دەگرێتە خۆی و بابەتێکی تەسکی ژیان لێکدەداتەوەو چەند جۆرێکە وەك : کەسی ، کۆمەلأیەتی ، ڕەخنەیی . یەکەم وتاری ئەدەبی لە یەکەم ژمارەی ڕۆژنامەی (کوردستان) ی (میقداد مەدحەت بەدرخان) لە سالّی 1898 نووسرا .

6. خوتبە :

بریتییە لە هونەری قسە کردن لە پێناو قایلکردن و کارتێکردن بەکاردەهێنرێت چەند جۆرێکە وەك : ئامۆژگاری ، ئایینی ، ڕامیاری ، فێرکردن ، دادگەری .....هتد.

7-شانۆگەری:

چیرۆکێکە بۆ نواندن ئامادەکراوە یان دەقێکی نمایشکراوە کە ڕووداو و کات و شوێن ڕۆلّی تێدادەبینێت .

جیاوازی نێوان شیعرو پەخشان:

شیعر	پەخشان
1- لە ویژدان و سۆزەوە پەیدا دەبێت	1-لە ئەقل و ژیری پەیدا دەبێت
2- کێش و سەروای هەیە	2- مەرج نییە کێش و سەروای هەبێ
3- کورت و چڕو پڕ واتایە	3- پەرش و بڵاوەو درێژدادرە
4- کەسایەتی دەردەکەوێت	4- کەسایەتی دەرناکەوێت
5- بەچەند شێوە دەنووسرێت	5- بەیەك شێوە دەنووسرێت پەرەگرافە